

STEFANO BOTTONI

AZ ETNIKAI ÖNAZONOSSÁG KERESÉSÉRŐL

László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21.*, Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012, 286 oldal

Fontos, hiánypótló könyvvel ajándékozta meg az olvasót László Márton és Novák Csaba Zoltán. Erdélyben a 20. század végi interetnikus (román–magyar) viszonyrendszert ritkán jellemezte nyílt ellentét és tettelegességig fajuló konfliktus. A legismertebb kivételt az 1990-ben Marosvásárhelyen kirobbant drámai eseménysorozat, az úgynevezett *fekete március* képezi. Mielőtt áttérnék a könyv vázlatos ismertetésére, tágabb elméleti keretbe szeretném helyezni a példaértékű forrásfeltárást, és egy másik jelentős kutatás meglepő eredményeire utalnék vissza. A marosvásárhelyi magyar–román konfliktus nemcsak a forradalom utáni helyi hatalomátvételtől, hanem elsősorban az etnikai önazonosság mindennapi megéléséről szól, noha a legtöbben azt feltételeznék, hogy a késő Ceaușescu-korszakban és az 1989-es forradalmat követő néhány hónapban hasonló módon élte meg az etnicitást a gyarapodó román kisebbség és az abszolút számokban még növekvő, de összehasonlításban erőteljesen zsugorodó magyar közösség. Rogers Brubakernek és társainak Kolozsvár nemzetiségi viszonyait antropológiai módszerrel feltáró könyve azonban egészen más eredményt hoz ki. A különböző élethelyzetben végzett kutatások (fókuszcsoport-beszélgetések, spontán dialógusok kiprovokálása, kérdőíves vizsgálatok, strukturált interjúk) azt mutatják, hogy a többségi román identitás szinte *jelöletlen* (unmarked) marad. Ennek oka, hogy az ottlakók azt magától értetődőnek tartják, sőt a nacionalista polgármester retorikáját is meglepő közönnyel fogadják, miközben háromszor is választási győzelemhez juttatják. Ezzel szemben a kisebbségi magyar identitás megélése – főleg a nemzeti retorikával és a magyarok elleni retorziókkal terhelt Funar-korszakban – sokkal jobban foglalkoztatja a magyar közösség tagjait. Egyszóval: a magyarok *etnikusabban* viselkednek és reagálnak az élet kihívásaira, mint román polgártársaik. Mindeközben a szerzők két fontos tételt is megfogalmaznak az interetnikus közegben mozgó személyek életstratégiáiról. Az első szerint a terepvizsgálatok nem igazolják vissza azt a magyarok körében igen népszerű tételt, hogy a román üzleti életben és munkaerőpiacon meghatározó lenne a „megfelelő” etnikai háttér. Brubaker és szerzőtársai szerint a mai Kolozsvár szakmai térképén sokkal fontosabb szerepet töltenek be a személyes kapcsolatok és az egyetemen kötött ismeretségek, és megjegyzik,

hogy ezen a téren meglepően széles a két etnikum közötti átjárás (amit a párválasztási szokások és a vegyes házasságok magas aránya is mutat).

Ebből a szempontból (is) az 1989 utáni helyzet nagymértékben különbözik a két világháború alatti vagy a Ceaușescu-korszakbeli párhuzamos és egymást kölcsönösen kizáró nemzetépítéstől. A mindennapi beszélgetésekben pedig meglepően gyakori a kitérő válasz, amikor az egyszerű emberek az identitásról vagy az etnikai konfliktusról beszélnek. Hozzátehetjük, ez az alábecsülés (understatement) az erdélyi *egymás melletti élés* egyik természetes velejárója. Az egyszerű emberek akkor sem fogadják el teljes mértékben az egymást kizáró nemzeti közbeszédet, ha ez kitölteni látszik közösségük médiaterét, és ehhez a szkepszishez nagymértékben hozzájárul a személyes kapcsolatok sokasága és sokrétűsége.

A második fontos tétel a helyi és *össz nemzeti* magyar identitás újratermelésére vonatkozik. Brubaker szerint ez nem egy elitorientált politikai projekt, hanem egyszerűen mindennapi gyakorlat kérdése. A kolozsvári magyarok nem *hivatástudatból* védik meg intézményeiket. Sokkal inkább azért, mert a *magyar világ* létezése (mely nem kizárólagos és nem gettósít, mégis megjelöl egy bizonyos etnikai határt) természetessé teszi a magyar etnikai identitást és megszünteti az ezzel kapcsolatos félelmeket. Persze emiatt felmerül a kérdés: hogyha a kolozsvári magyarok etnicitásfogyasztása nem egy tudatos választás, hanem egyszerűen a szocializációjuk eredménye, ki lehet-e jelteni, hogy a legtöbb ember *spontánul* és észrevétlenül etnicizálódik? Walker Connort idézve úgy is fogalmazhatnánk, hogy néha rendkívül fontossá válik az etnikai azonosság, máskor pedig másodlagos tényező a mindennapok megélésében.

Hogyan hat ez az elméleti megközelítés az 1989–1990-es marosvásárhelyi valóságra? Azaz alkalmazható-e és milyen mértékben ez a *nagyvárosi* modell egy, a kolozsvárinál belterjesebb, kevésbé tagolt társadalmi struktúrára? Úgy gondolom, hogy némi áthangolással az egyértelműen román többségűvé vált Kolozsvárra testált modell érvényes lehet a mai napig majdnem fele-fele arányban románok és magyarok által lakott Marosvásárhelyre is. Ha nem más azért, mert noha az említett kötet szerzői Marosvásárhely etnikai viszonyait szerették volna kutatni, hamar kiderült számukra, hogy politika- és társadalomtörténeti ismeretek nélkül (tehát a túl korán temetett tényfeltáró, *pozitívista* hozzáállás és módszertan mellőzésével) lehetetlen megérteni az 1990-es konfliktus keletkezését és belső dinamikáját. Ehhez ugyanis olyan kényes témákhoz kell nyúlni, mint a forradalom utáni román legfelsőbb politikai döntéshozatal működése, az elhárítás (tehát a Securitate) és a hadsereg szerepe, valamint Magyarország vélt vagy valós szerepéhez az *eticizált* erdélyi magyar rendszerváltáshoz.

Ezt az izgalmas és összetett feladatot vállalta a két marosvásárhelyi szerző. Novák és László elsőként vállalkozott a máig erősen heroikus tettként ünne-

pelt vagy éppen tabuként kezelt, fel nem vállalt utcai politizálás és fizikai erőszaksorozat filológiai pontosságú rekonstruálására és elemzésére. A szerzők kutatását több, az utóbbi években megjelent tudományos eredmény tette időszerűvé: a Brubaker-féle modell *éles* tesztelése, Zahorán Csaba készülő doktori dolgozata az 1989 utáni székelyföldi magyar-román viszonyról, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet projektje, melynek keretében minden nagyobb erdélyi városról kronológia készült az 1989–1990-es eseményekről. Nem szabad továbbá elfeledkezni a témát feldolgozó, óhatatlanul szubjektív, néha bevalottan egyoldalú visszaemlékezésekről, naplójegyzetektől, interjúkról és színdarabokról (az utolsó évtized terméséből Virág György naplójára,¹ Kincses Réka dokumentumfilmjére² és Gianina Cărbunariu rendhagyó traumafeloldó, *pszichoszínházi* kísérletére hívnám fel a figyelmet³). A szerzők elérkezettnek látták az időt arra, hogy elvégezzék a vásárhelyi események tudományos színvonalú *ördögűzését*. A felhasznált források mennyisége és sokszínűsége (magyar külügyi és hírszerzési források; román belügyi jelentések; a helyi hatalmi szervek által termelt iratanyag) az erőfeszítés komolyságát igazolja. A könyv egyik fő tanulsága éppen az, hogy kellő felkészültséggel és empátiával a közelmúlt traumáit is tudományos kutatás tárgyává lehet tenni.

Kiemelendő szerepe van a forradalom után létrejött Nemzeti Megmentési Front megyei és városi szintű iratanyagának, mivel a térséget irányító testület üléseinek jegyzőkönyveiből és a vizsgálati jelentésekből világosan kirajzolódnak a március 19–20. között drámaira forduló konfliktus erővonalai és motívációi. Fontosak ugyanakkor a nemzetközi háttér megvilágításához a magyar külügyi iratok, valamint a helyi emlékezetet megőrkítő Bernády Alapítvány írásos és vizuális dokumentációja. Emellett a szerzőpáros felhasználta a helyi és országos magyar és román nyelvű sajtót, a korabeli röpiratokat, és számos interjút, háttérbeszélgetést végzett a barikád egyik-másik oldalán harcoló politikusokkal, közéleti személyiségekkel. Természetesen és vállaltan *magyar* szempontú könyv született, melynek egyik célja az erdélyi magyar közösség tisztánlátása egy gyakran félreértelmezett eseménysorozatban. Ez azonban semmit nem von le a vállalkozás tudományos értékéből.

Pillantsunk most bele a kötetbe. Kritikám nem a negyedik és ötödik fejezetben tárgyalt *eseményekre*, hanem az azokat kiváltó történelmi folyamatra, valamint az összetűzés következményeire fókuszál. Az első fejezet Marosvásárhely szerepkörének változását vizsgálja meg az államszocializmus négy évtizedében, a Magyar Autonóm Tartománytól az 1980-as évekbeli román demográfiai expanzióig. A szerzők szerint a márciusi összeütközés egy régóta húzóódó konfliktus eredménye, melynek gyökereit a Gagyai József által leírt *főnök-metaforában* vélük megtalálni. Ezek szerint a helyi interetnikus viszonyokat nagymértékben befolyásolta a hivatali hierarchiában elfoglalt hely szerinti percepció: fontosabb tehát, hogy *főnök*, mint az, hogy román vagy magyar. Miközben tehát az 1950-es években a *főnökök* nagy része magyar anyanyelvű

volt, az 1960-as évektől létrejött egy magyar többségű, de igazán kétnyelvű, kevert város, ahol dinamikusan nőtt a vegyes házasságok aránya, és mindkét közösség beszélt, vagy legalább értette a másik nyelvét. Ezt az állapotot váltotta fel a Ceaușescu-korszak utolsó harmadának erőltetett egyneműsítése. Miközben a városban továbbra is a magyarok voltak többségben (nemcsak a központban, hanem a tömbháznegyedek egyrészeiben is), az elitzsakmák és az egypártrendszer nomenklatúrája szintjén csendes etnikai tisztogatás folyt (1989-ben a megyei pártbizottság 24 tagjából csak 5 számított magyar nemzetiségűnek), melynek eredményeként a magyar lakosság lényegesen alulreprezentált lett a döntéshozatali szervekben, és felülreprezentált az ipari munkásság körében.

A második és harmadik fejezet nyomon követi a forradalmi eseményeket, az új hatalmi szervek kialakulását, és az ebből fakadó etnikai feszültség fokozását. 1989 decembere Marosvásárhelyen a két etnikum közös teljesítményének értékelhető: 21-én a politikai öntudatra kelt városi munkásság vonult fel a városközpontban. A nagyüzemek (vegyi kombinát, Metalotehnica, Electromureș, cukorgyár, bútorgyár) román és magyar dolgozói együtt léptek fel a diktatúra ellen. A megbuktatott rendszer többnyire román ajkú *főnökeik* hasonlóan gyűlöltek a különböző nemzetiségű dolgozók, és a forradalom utáni első napokat is soha nem tapasztalt egyetértés és tenni akarás jellemezte mindkét oldalról: ezt már nemcsak a kollektív emlékezet, hanem a rendelkezésre álló iratok is bizonyítják.

A véres konfliktushoz vezető törés azonban nem sokat váratott magára. A politikai átmenet kuszasága és a társadalomban felgyűlt igények és érzelmek hozzájárultak ahhoz, hogy egy többnemzetiségű városban minden égető probléma (ellátási gondok, a gazdaság összeomlása, az áremelkedések, a munkanélküliség vagy éppen a külföldi segélyek osztása) etnikai színezetet öltött. A szerzők kiváló helyzetismerettel és kellő empátiával rajzolják meg a későbbi konfliktusban résztvevők portréját. A magyar közösségvezető szerepét az úgynevezett *etnikai disszidensek* (Sütő András, Király Károly) vállalták, akiket politikai múltjukból fakadó rekompenzációs törekvések, döntéshozatali mechanizmusok hajtottak. A februártól eszkalálódó konfliktus azonban csapdahelyzetbe hozta az 1950-es években szocializálódott *régi* kádereket és értelmiségieket. Ha meghátrálnak, saját közösségük árulóivá válnak, míg ha felvállalják a konfliktust, felszámolják a saját bukaresti hátországukat, és kiszolgáltatottá válnak. Ebben a keretben értelmezhető Sütő András drámai döntése, akiből 1990 februárjában a több tízezer embert megmozgató *gyertyás tüntetés* szimbolikus alakja és vezérszónoka lett, és egy hónappal később minden kapott figyelmeztetés ellenére áldozatszerepet vállalt a saját közössége érdekében. A szerzők ezt csak finoman érzékeltetik, de az általuk is idézett magyar állambiztonsági és külügyi források szerint 1990 elején komoly fejtörést okozott Erdélyben a magyar érdekképviselet körüli vita: a fiatalabb

nemzedéket képviselő ifjúsági fórumok és a Romániai Demokrata Szövetség székelyföldi csoportjai mérsékeltnek és Bukarest-orientáltak tartották a Domokos Géza-féle vezetést. Hasonlóképpen küzdelem folyt a két legnagyobb magyar város – Kolozsvár és Marosvásárhely – között a szövetségen belüli pozíciókért. Kolozsváron úgy vélték, hogy a marosvásárhelyiek intranszigiens álláspontja iskolaügyben vagy a kétnyelvűség kikényszerítésében veszélyes folyamatokat indíthat el. A két közösség mentális állapota azonban teljesen eltérő volt: míg Kolozsváron a magyarok már nagyvárosi szórványként éltek és viselkedtek, Marosvásárhelyen nem alakultak ki az etnikumközi átjárás technikai, és a régi kultúrfőlénytudathoz egy jól kitapintható sértődöttség társult.

Román oldalon sem volt egyszerű a képlet. A *Vatra Românească* egyesület önvédelmi egyesületként jött létre, és román nemzetiségi érdekképviseletet kívánt ellátni egy olyan vidéken – Maros megyében –, ahol az 1989 utáni időszakban a magyarok pozíciószerzése veszélyeztette az addigi nemzetépítés eredményeit. A kezdeményezők nagy része azonban korántsem volt *civil*, hanem fontos állami pozíciót töltött be. Ez nemcsak a marosvásárhelyi román elit sajátos struktúrájára utal, amit elsősorban katonák, belügyi tisztek, orvosok és mérnökök alkottak, hanem egy látens központ-periféria konfliktusra is. Az állami szervek legitimációs válsága és szervezeti szétesettsége arra készítette a helyi román elitet, hogy *kézbe vegye* saját sorsát. Ez vezetett a konfliktus eszkalálódásához, és egyben csökkentette Bukarest reagáló képességét, amit a március 19-i események pontos rekonstruálása is bizonyít (például az irányítás nélkül maradt helyi rendőrség *felszívódása* az első román támadást követően).

A szerzők által felkutatott új források alapján joggal állapítják meg, hogy a marosvásárhelyi konfliktusnak olyan mély belső és lokális okai voltak, hogy hiba lenne azt gondolni, hogy felülről (vagy éppen kívülről – Budapestről vagy Bukarestből) szították. Természetesen több körülmény gyanúra ad okot, például a rendőrség rendkívül gyors *újjaszervezése*. A szerzők idézik Ioan Judea tábornoknak, a Nemzeti Megmentési Front megyei elnökének 1989. december 31-i nyilatkozatát az NMF ülésén, miszerint senkitől nem fog megválni az új szervezet. Ma már egyértelműen kijelenthető, hogy nem a marosvásárhelyi konfliktus *provokálta ki* a december végén hivatalosan feloszlatott belső elhárítás újjaszervezését, hanem a Securitate utódszerve januárban és februárban már létezett és a központi költségvetésből finanszírozták, noha elővigyázatossági okokból konspirált módon működött.

Az állami szerveknek azonban nem állt érdekében *második Koszovó*vá változtatni Erdély legtarkább vidékét, tekintettel Románia egyébként sem túl fényes nemzetközi hírnevére. A legegyszerűbb magyarázat ebben az esetben közel állhat az igazsághoz: Bukarest későn és erőtlenül reagált egy olyan kihívásra, melynek semlegesítésére a májusi választásra készülő új pártoknak

nem volt erejük. Egyedül maradtak tehát azok a helyi – elsősorban román – hídverők, mint Florian Aurel szociáldemokrata vezető, vagy a nála jóval ismertebb Smaranda Enache, akik heteken keresztül a helyi ellentétek elsímítéséért harcoltak, és továbbéltetni próbálták a közös forradalom képét.

A példaszerűen dokumentált és a megértés – tehát az igazi *megbékélés* – szándékával született könyv meggyőzően cáfolja az 1990-es események, elsősorban a bírósági megtorlás után született magyar szempontból *vesztes*, sőt áldozati értelmezését. A megszólaltatott források és az interjúalanyok bizonyítják a március 20-i magyar *ellentámadás* spontán és roppant erőszakos voltát. A hatóságokat és a helyi románságot megdöbbentette az évtizedeken át kisebbségi szerepbe kényszerített marosvásárhelyi (és nyugodtan általánosíthatunk: székelyföldi) magyarság radikális fellépése. László és Novák kötete jól mutatja az 1989-es forradalom utáni helyi magyar elit legitimációs válságát és csapdahelyzetét, amit a legjobban Kincses Előd ügyvéd, a Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa Maros megyei alelnökének esetével lehet példázni: miközben Kincsest a románok szélsőséges magyar nacionalistaként kezelték, a válság napjaiban az üzemek (akkor többségében) magyar munkásai elutasították a Kincses által képviselt tárgyalásos vonalat, és az utcai politizálásra bízták a helyi erőviszonyok megváltoztatását.

Két elemet hiányolok csak ebből a magyszerű vállalkozásból. Az első az *utca* hangja, azaz a márciusi konfliktus alulnézetből. Miközben percről percre követhetők az országos és helyi elitekben zajló vívódások, nagyon kevés információ szűrődik csak le a tömegből kiemelkedő *egynapos hősök* véleményéről és lelkivilágáról. Nem ártott volna a régiós etnikai konfliktusok elméleti szakirodalmának tanulmányozása, különös tekintettel a volt Jugoszlávia és Szovjetunió felbomlásának folyamatára 1988 és 1992 között, mivel ebbe a keretbe illeszkedik a marosvásárhelyi konfliktus egyik népszerű értelmezése. Másrészt a sajtó szerepének jobb megértéséhez sok szempontot kínál Lőrincz D. Józsefnek a romániai átmenet közéleti értékeit vizsgáló munkája; az erre való hivatkozás és reflektálás a kötet talán legnagyobb hiányossága. A felsoroltak azonban semmit nem vonnak le egy olyan munka érényéből, amely először képes lezárt történelemmé alakítani egy olyan, a *szabadság terhét* szimbolizáló konfliktust, melynek közvetett következményei ma is meghatározzák Marosvásárhely demográfiai arculatát és közéleti vitáit.

Jegyzetek

- 1 VIRÁG György: *Napló, 1988–2004*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011.
- 2 *Balkán bajnok*, magyar–német dokumentumfilm, 87 perc, 2006. Rendezte: Kincses Réka; szerkesztette: Katya Mader; operatőr: Petrik András.

- ³ 2009-ben Gianina Cărbunariu, fiatal bukaresti rendező Boros Kinga dramaturggal, valamint öt román és öt magyar színésszel együtt dokumentumokat kezdett gyűjteni a marosvásárhelyi etnikai összecsapásokról, interjúkat készítettek az eseményekben résztvevő vagy azok hatását kitörölhetetlenül magukban hordozó emberekkel. Nem a politikusok, közéleti személyiségek véleményére voltak kíváncsiak, hanem arra, hogy miként emlékezik a magyar és román átlagember a történetekre. Ezekből a beszélgetésekből írták meg a színpadi próbaanyagot alatt azokat a jeleneteket, amelyekből a *20/20* címet viselő előadás megszületett a marosvásárhelyi Yorick Stúdió produkciójaként.